

An Evaluation of Wansbrough's View on the Functions of the word 'Qul' in the Quran

Mohammad Javad Veradi Esfahani ¹ | Nehleh Gharavi Naeini ² | Nosrat Nilsaz ³

1. PhD in Quran and Hadith sciences, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: v.mohammadjavad@modares.ac.ir
2. Corresponding author, Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: naeeni_n@modares.ac.ir
3. Associate professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: nilsaz@modares.ac.ir

Article info.

Article type:

Research Article

Article history:

Received 26 September, 2023

Received in revised form 18
January, 2024

Accepted 21 January, 2024

Published online 21 March,
2026

Keywords:

Wansbrough, Quranic studies,
Literary structures of the
Quran, Qul, Textual distortion,
Dialogue in the Quran

Abstract

According to John Wansbrough, the Quranic text is organized through various literary formulas. He identifies three main structures, with the "apodictic formula" representing a divine command. He considers the imperative verb 'Qul' (Say) the most frequent example of this structure and proposes four functions for it, the most important of which is to introduce phrases that cannot be directly attributed to God. Based on this, Wansbrough suggests that 'Qul' might be a redactional insertion intended to unify the text by replacing prophetic speech with direct divine discourse. Through a descriptive-analytical and critical method, this study examines the forms and functions of the word 'Qul' in the Quran. It demonstrates that its functions are far more numerous and sometimes contrary to Wansbrough's claims. The study identifies its primary function as creating a space for dialogue and responding to implicit questions. Furthermore, by evaluating Wansbrough's view, the paper concludes that his hypothesis about 'Qul', i.e., being an addition, is untenable based on the literary and comparative analysis of the Quranic text.

Cite this article: Varadi Esfahani, M. J., Gharavi Naeini, N., & Nilsaz, N. (2026). An Evaluation of Wansbrough's View on the Functions of the 'Qul' Structure in the Quran. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 21-42.

<http://doi.org/10.30512/kq.2024.20674.3760>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20674.3760>

Extended Abstract

Introduction

John Wansbrough's book, *Quranic Studies*, is a landmark work in Western Islamic studies that shifted the focus of Quranic analysis from traditional historical and theological methods to a literary approach; it is similar to biblical criticism. A central element of his analysis is the identification of denotative elements in the Quran. He categorizes these into three types: apodictic (divine command), supplicatory (human prayer), and narrative. Wansbrough argues that the most common apodictic formula is the imperative verb 'Qul' (Say). He posits that its primary function is to preface statements that are not directly attributable to God (e.g., first-person speech of the Prophet). This leads him to his most challenging hypothesis; that is, 'Qul' is a redactional element later added to or inserted into the text to create textual uniformity and frame prophetic speech as direct divine revelation. This study critically examines this hypothesis by posing the central research question 'To what extent is Wansbrough's literary analysis of the functions of the word 'Qul' accurate and defensible when tested against the Quranic evidence?'

Methodology

This study employs a descriptive-analytical and critical method. It undertakes a comprehensive literary and comparative analysis of all the 332 instances of the imperative 'Qul' in the Quran. The research methodology involves a) systematically categorizing the various grammatical and syntactical forms in which 'Qul' appears, b) analyzing the contextual function of each form to identify its rhetorical and communicative purpose, and c) critically evaluating Wansbrough's classification and his overarching hypothesis of 'Qul' being a redactional insertion against the textual evidence gathered. This approach allows for a direct assessment of Wansbrough's claims based on the internal data of the Quranic text.

Findings

The analysis first critiques the four functions for 'Qul' proposed by Wansbrough, demonstrating that his classification is inconsistent, as it mixes formal and content-based criteria, and its categories are not mutually exclusive. The paper then presents its own comprehensive survey, identifying 14 distinct formal structures involving 'Qul' (e.g., 'Qul + Interrogative', 'Qul + Conditional', 'Qul + particle Ya').

Based on this detailed analysis, the study argues that the functions of 'Qul' are far more diverse than what Wansbrough suggested. The primary function is identified as establishing a dialogical framework, often to answer an explicit or implicit question ("isti'naf bayani"). The other significant functions overlooked by Wansbrough include a) stating legal and ethical principles, b) emphasizing the divine origin and authority of the message, c) highlighting the importance of the subsequent statement, d) serving as a form of ceremonial address ("khiṭāb tashrīf") to honor the community, and e) providing divine reinforcement and resolve ("tathbīt") for the Prophet.

Finally, the study directly refutes the "redactional insertion" hypothesis with four key arguments based on textual evidence. First, there are verses where 'Qul' can be removed with no grammatical or semantic damage to the text, suggesting its purpose is rhetorical, not corrective.

Second, in many verses, 'Qul' is tied to other grammatical elements (like prepositional phrases) that would also have to be considered additions. Third, the repetition of 'Qul' in close proximity within verses is rhetorically potent but redactionally redundant. Fourth, its strategic placement within verses, rather than just at the beginning, points to a deliberate authorial choice, not a mechanical redactional insertion.

Conclusion

While Wansbrough's work correctly identified 'Qul' as a significant literary feature, his analysis of its functions is incomplete, and his hypothesis that it is a redactional insertion is not supported by the textual evidence. This study concludes that 'Qul' is not an editorial apparatus but an integral and sophisticated rhetorical device in the Quran. Its primary function is to create a dynamic conversational

atmosphere that serves multiple purposes, including argumentation, instruction, and divine affirmation. The diverse forms and strategic placement of 'Qul' throughout the Quran reveal a deliberate and consistent rhetorical strategy that is fundamental to the communicative style of the text, rather than evidence of a later editorial process. The findings reaffirm the necessity of detailed literary analysis grounded in the text itself before drawing broad historical conclusions.

ارزیابی دیدگاه ونزبرو درباره کارکردهای ساختار «قُل» در قرآن

محمدجواد ورادی اصفهانی^۱ | نهله غروی نائینی^۲ | نصرت نیلساز^۳

۱. دانش‌آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: v.mohammadjavad@modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: naeeni_n@modares.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: nilsaz@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: پژوهش حاضر به ارزیابی و نقد دیدگاه جان ونزبرو درباره کارکردهای ساختار «قُل» در قرآن می‌پردازد. به‌طور خاص، این مقاله در پی سنجش دقت و اعتبار تحلیل ونزبرو و فرضیه او مبنی بر افزونه ویراستی بودن این ساختار در متن قرآن است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۴	روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی - انتقادی انجام شده است. در این راستا، تمامی آیات دربردارنده ساختار «قُل» استخراج، دسته‌بندی و از منظر ادبی تحلیل شده‌اند تا فرضیات ونزبرو بر اساس شواهد متنی قرآن مورد ارزیابی قرار گیرد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۲۸	یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد کارکردهای ساختار «قُل» بسیار گسترده‌تر از موارد ذکر شده توسط ونزبرو است و کارکرد اصلی آن، ایجاد فضای گفت‌وگو و پاسخ به سؤال مقدر است. علاوه بر این، شواهد متنی متعددی از جمله امکان حذف «قُل» بدون اخلال در معنا، تکرار آن و جایگاه راهبردی‌اش در آیات، فرضیه افزونه بودن این ساختار را رد می‌کند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱	نتیجه‌گیری: ساختار «قُل» افزونه‌ای ویراستی نیست، بلکه یک ابزار بلاغی و سبکی یکپارچه در قرآن است که کارکردهای متنوعی، به‌ویژه در ایجاد ساختار گفت‌وگومحور، ایفا می‌کند. از این رو، تحلیل ونزبرو در این زمینه ناقص بوده و فرضیه او درباره اضافی بودن «قُل» با داده‌های متنی قرآن سازگاری ندارد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	واژگان کلیدی: ونزبرو، کتاب مطالعات قرآنی، ساختارهای ادبی قرآن، قُل، تحریف قرآن، گفت‌وگو در قرآن.

استناد: ورادی اصفهانی، محمدجواد؛ غروی نائینی، نهله و نیل ساز، نصرت. (۱۴۰۵). ارزیابی دیدگاه ونزبرو درباره کارکردهای ساختار «قُل» در قرآن، کتاب قیّم، ۱۶ (۱)، پیاپی: ۳۴، ۴۲-۲۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20674.3760>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

کتاب «مطالعات قرآنی»^۱ جان ونزبرو، قرآن‌پژوه فقید آمریکایی و استاد کرسی مطالعات اسلامی دانشگاه لندن، اثری ساختارشکن و دوران‌ساز در جریان مطالعات اسلامی در غرب است. اهمیت و نفوذ این اثر به اندازه‌ای است که به باور برخی محققان، نمی‌توان فرضیات و روش ونزبرو را در این باره نادیده گرفت و از آنها به سادگی گذشت (Graham, 1980, p.138) و به تعبیر برخی دیگر، نمی‌توان درباره اسلام یا زبان عربی چیزی نگاشت، جز اینکه با افکار ونزبرو به نوعی مصالحه رسید (Ullendorff, 1977, p. 610).

اهمیت این اثر بیش از همه، مرهون ایده جدیدی است که درباره ماهیت منابع اسلامی مطرح می‌کند که آنها را نه حاکی از واقعیت و حوادث آن، چنانکه روی داده‌اند؛ بلکه حاکی از تاریخ نجات^۲ در نظر می‌گیرد (Wansbrough, 1977, xxiii). تاریخ نجات اصطلاحی در مطالعات عهدینی است که به فهمی از تاریخ اشاره دارد که نقش خداوند در رستگاری یک قوم را در آن برجسته می‌سازد (رک: Fürst, 1995, p. 1336). با این فرض، ونزبرو روش مناسب بررسی منابع اسلامی را تحلیل ادبی، آن‌چنان که در فضای مطالعات عهدینی شایع است و نه تحلیل تاریخی و کلامی آن‌چنانکه در فضای مطالعات قرآنی پیش از او رواج داشت، می‌داند (Berg, 1997, p. 6).

ونزبرو با تحلیل ادبی متن قرآن ایده‌های مختلف و جدیدی را درباره آن پیش می‌کشد. چالش‌انگیزترین ایده کتاب، مرتبط با رسمی شدن متن قرآن است که ونزبرو بر اساس تحلیل ادبی متن، احتمال پدیدآمدن متنی «معیار، ثابت و غیرقابل تغییر» را پیش از قرن سوم هجری قمری بعید می‌شمارد و از این رو، زمان مرجعیت یافتن قرآن را به اوایل قرن سوم نسبت می‌دهد (Wansbrough, 1977, p.44). فارغ از این ایده پرچالش که بیشترین واکنش را نسبت به این کتاب برانگیخت، ایده‌های دیگری نیز در این کتاب مطرح شده‌اند که هر یک به نوبه خود، قابل توجه و شایسته بررسی انتقادی هستند. از جمله بحث‌های مهم دیگری که ونزبرو در این کتاب مطرح می‌کند، ساختارهای ادبی به‌ار رفته در قرآن و کارکرد آنها در آیات مختلف است. در خلال فصل اول کتاب مطالعات قرآنی و پیش از رسیدن به نتیجه‌گیری نهایی درباره متن قرآن، طبقه‌بندی‌های گوناگونی درباره بن‌مایه‌های به‌کار رفته در متن قرآن و صورت‌ها و قواعد ادبی مرتبط با آنها بیان می‌شود و کارکرد هر یک از این تعبیر و قواعد ادبی مورد بررسی قرار می‌گیرد. بحث ابتدایی ونزبرو درباره تم^۳ های اصلی تشکیل دهنده پیام قرآن و بررسی لغات مرتبط با این موضوعات در متن قرآن و منشأهای احتمالی آنها و در مواردی، مقایسه آنها با ساختارها و تعبیر به‌کار رفته در عهدین است. به باور ونزبرو، تم‌های اصلی قرآن شامل جزا - نشانه - عهد و خروج هستند که با اختلاف بخش اعظم پیام متن را تشکیل می‌دهند، دامنه لغات مرتبط با این تم‌ها کم و میزان بسامد آنها زیاد است که نتیجه این امر، ناگزیر سبکی پرتکرار خواهد بود (Wansbrough, 1977, p. 2). عبارات قرآنی در بیان هر یک از این تم‌ها، از قواعدی ادبی استفاده می‌کنند که ونزبرو آنها را در سه دسته جای می‌دهد (Wansbrough, 1977, p. 12):

1. Quranic studies
2. John Wansbrough
3. Savation history

۴. نگارندگان این مقاله، در نوشتار دیگری تحت عنوان «سنت‌های مختلف در قرآن: بررسی تحلیل ونزبرو از داستان شعیب در قرآن و ارزیابی پیامدهای آن» به ارزیابی تحلیل ادبی ونزبرو از متن قرآن و استدلال او، بر این اساس پرداخته است.

۱. ساختار بیان بدهتی^۱: این ساختار ساختاری نزولی و از بالا به پایین است و بیانگر الزام یا امری اکید از ناحیه خداوند است (مانند ده فرمانی که در عهد عتیق به‌کار رفته است).

۲. ساختار بیان استفساری^۲: این ساختار بر خلاف مورد پیشین ساختاری صعودی است که دعای بندگان را بیان می‌کند.

۳. ساختار روایت^۳: این ساختار در داستان‌ها و حکایت‌های قرآن غالب است.

ونزبرو پرکاربردترین ساختار بیان بدهتی را فعل امری «قُلْ» می‌داند که کاربردهای مختلفی در متن قرآن دارد. از این میان، وی مهم‌ترین کاربرد این ساختار را آغاز عباراتی می‌داند که قابل انتساب به خداوند نیستند (Wansbrough, 1977, pp. 13-14)، مانند: «...قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ...» (ص: ۳۸/۶۵) چراکه این تعبیر مقول قول پیامبر اکرم (ص) است و نمی‌تواند مستقیماً به خداوند نسبت داده شود. ونزبرو با توجه به کاربردهایی که برای ساختار «قُلْ» برمی‌شمارد، و خصوصاً کاربرد اخیر، احتمال اضافه‌شدن این عبارت در متن را مطرح می‌کند (Wansbrough, 1977, p. 15)، به این معنا که این ساختار جهت یکپارچه‌سازی متن، در مواضع مورد نیاز و به‌طور خاص، در مواضعی که قابل نسبت دادن به خداوند نیستند، برای جایگزین کردن بیان پیامبرانه با سخن مستقیم خداوند، به بدنه اصلی متن افزوده شده است.

گرچه ایده‌های مبنایی و روش‌شناختی ونزبرو به‌طور گسترده مورد بررسی قرار گرفته‌اند، اما تحلیل‌های ادبی وی از آیات قرآن که بخش مهمی از استدلال او را تشکیل می‌دهند، غالباً مغفول مانده‌اند. این خلأ پژوهشی، این پرسش اساسی را مطرح می‌سازد که: تحلیل ادبی جان ونزبرو از کاربردهای ساختار «قُلْ» در قرآن، با توجه به شواهد قرآنی، تا چه اندازه دقیق و قابل دفاع است؟ پژوهش حاضر در پی آن است تا با روشی توصیفی - تحلیلی - انتقادی به این پرسش پاسخ دهد. به این منظور، ابتدا گزارش دقیقی از تحلیل ونزبرو ارائه شده و سپس با مقایسه، دسته‌بندی و تحلیل ادبی آیات مرتبط در قرآن، این دیدگاه مورد ارزیابی و نقد قرار خواهد گرفت.

۲. پیشینه پژوهش

آثار متعددی به بررسی ایده‌های ونزبرو یا بررسی ساختارهای ادبی قرآن پرداخته‌اند؛ اما از میان این آثار، تعداد مواردی که به‌طور مستقیم ساختار «قُلْ» در قرآن یا تحلیل ونزبرو از آن را مورد بررسی قرار داده باشند، انگشت‌شمار است. در زبان فارسی، سه مقاله می‌توان یافت که از جهتی به بررسی کاربرد «قُلْ» در قرآن یا بررسی دیدگاه ونزبرو در این خصوص پرداخته‌اند:

- قراملکی، احد فرامرزی. (۱۳۹۳). تجلی خدای گفتگو در کاربرد قرآنی «قُلْ». پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۲(۲)، ۹-۲۳.

- موسوی مقدم، سیدمحمد و نجارزاده‌گان، فاطمه. (۱۳۹۹). ارزیابی دیدگاه جان ونزبرو درباره سنت‌های قرآن. قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ۱۵(۲۹)، ۲۰۳-۲۳۲.

این مقاله تنها اثری است که در بخشی از آن، به‌طور مستقیم به نقد و بررسی تحلیل ونزبرو از ساختار «قُلْ» در قرآن می‌پردازد. با وجود این، به سبب کلی بودن موضوع مقاله، این بررسی اشاره‌وار دارد و در قالبی بسیار مختصر انجام گرفته است.

- اسعدی، محمدمصطفی. (۱۴۰۰). کارکردشناسی فرهنگی واژه «قُلْ» در قرآن کریم. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۱(۴۰)، ۳۸۵-۴۰۶.

هیچ‌یک از آثار پیش‌گفته به بررسی ادبی ساختار «قُلْ» در قرآن و تحلیل و ارزیابی تفصیلی دیدگاه ونزبرو در این باره نپرداخته‌اند.

1. Apodictic formulae
2. Supplicatory formulae
3. Narrative

۳. تبیین تحلیل ونزبرو از ساختار امری «قُل» و کارکردهای آن در قرآن

ونزبرو ساختار امری «قُل» را پربسامدترین قاعده از قواعد بیانگر امر الهی (ساختار بیان بدهتی) در نظر می‌گیرد. مطابق رأی ونزبرو، این ساختار عبارت را از ساختار بیان فرمان^۱ یا ساختار فرستاده^۲ که بیانگر ارسال رسول از جانب خداوند هستند، بی‌نیاز می‌کند (Wansbrough, 1977, p. 13). دلیل این امر آن است که «قُل» به عنوان خطابی مستقیم از جانب خداوند است که در صورت استفاده از آن، دیگر نیازی به تأکید مجدد بر «از جانب خداوند بودن» در عبارتی مجزا نیست. از نظر ونزبرو، می‌توان کاربردهای ساختار «قُل» را به چهار دسته ذیل تقسیم نمود (Wansbrough, 1977, p. 14):

۳-۱. اشاره به خداوند در حالت سوم شخص

یکی از کارکردهای ساختار «قُل» در آیات قرآن، بنابر نظر ونزبرو، آغاز عبارتی است که به صورت سوم شخص به خداوند اشاره دارند. برخی از این آیات عبارتند از:

- ﴿وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَىٰ اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ﴾ (بقره: ۱۲۰/۲)؛
- ﴿أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ قُلْ ءَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ﴾ (بقره: ۱۴۰/۲)؛

- ﴿وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾
* قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ... ﴿ (اعراف: ۲۸-۲۹)؛
- ﴿وَالَّذِينَ ءَاتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمِنَ الْأَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا أُشْرِكَ بِهِ...﴾ (رعد: ۳۶/۱۳)؛

- ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سِيرِيكُمْ ءَايَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ﴾ (نمل: ۹۳/۲۷).
از نظر ونزبرو، تعداد آیاتی که در حالت سوم شخص به خداوند اشاره می‌کنند و در ابتدای آنها «قُل» به‌کار نرفته است، مانند: ﴿...وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا﴾ (نساء: ۱۷/۴)، بسیار بیشتر از آیاتی است که در بردارنده ساختار «قُل» هستند (Wansbrough, 1977, p. 14). یک خصیصه در تمام آیاتی که ونزبرو در این بخش به آنها اشاره می‌کند - به استثنای مورد آخر از سوره نمل - وجود دارد و آن جدلی بودن کاربرد این ساختار، به صورت صریح، در این گونه آیات است. در تمامی آیات پیش‌گفته، سیاق آیات حکایت از نوعی مناظره دارد که قرآن برای جواب از ساختار «قُل» استفاده می‌کند.

۳-۲. پاسخ به عبارات «یَسْئَلُونَكَ»

کارکرد «قُل» در این بخش، شروع جواب به عبارتی است که با «یَسْئَلُونَكَ» آغاز می‌شوند. ونزبرو آیات این بخش را بر اساس محتوای آنها به سه دسته تقسیم می‌کند:

الف) آیات فقهی، آیات زیر نمونه‌هایی از این کاربرد است:

1. Comission

2. Messenger formulae

- ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ.... وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ نَحَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْتَقْتُمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (بقره: ۲۱۹-۲۲۰) و ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ...﴾ (بقره: ۲۲۲) و ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ...﴾ (نساء: ۱۷۶/۴)؛
 (ب) آیات فرجام‌شناختی، مانند آیه ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسَاهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي...﴾ (اعراف: ۱۸۷/۷)؛
 (ج) آیات حکایت‌گر، مانند آیه ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا﴾ (کهف: ۸۳/۱۸).

۳-۳. اشاره به دستورالعمل‌های آیینی (و به‌طور خاص عبادی)

سومین کارکردی که ونزبرو برمی‌شمارد، استفاده از ساختار «قُلْ» برای بیان دستورالعمل‌ها و عبارات آیینی است. این دسته شامل دعاها، اذکار و اقرارهای عقیدتی می‌شود که مخاطب به بیان آن‌ها امر شده است. آیات زیر نمونه‌هایی از این کاربرد است:
 - ﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعْزِزُ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ...﴾ (آل عمران: ۲۶/۳)؛

- ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِّنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ وَلَا كُنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَفَّنَكُمْ...﴾ (یونس: ۱۰/۱۰۴)؛

- ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ قُلْ أَفَاتَّخَذْتُمْ مِّنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِأَنفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ أَمْ هَلْ تَسْتَوِي الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهُ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ (رعد: ۱۶/۱۳).

ونزبرو همچنین سوره‌های اخلاص، فلق و ناس را نیز در این دسته جای می‌دهد.

۳-۴. آغاز عبارات غیر قابل انتساب به خداوند

ونزبرو این کارکرد را مهم‌ترین و فراگیرترین کاربرد ساختار «قُلْ» می‌داند. به باور او، این ساختار در ابتدای عباراتی قرار می‌گیرد که به دلیل محتوایشان، همچون سخنان اول شخص پیامبر (ص) یا بیان حالات انسانی، نمی‌توانند مستقیماً کلام خداوند تلقی شوند. به نظر ونزبرو، آیات زیر نمونه‌هایی از این کاربرد هستند که معمولاً فعلی زمانی در بردارند:

- ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ (انعام: ۱۵/۶)؛

- ﴿قُلْ إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَلَا أُشْرِكَ بِهِ...﴾ (رعد: ۳۶/۱۳)؛

- ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي...﴾ (سبأ: ۵۰/۳۶)؛

- ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ...﴾ (ص: ۶۵/۳۸)؛

- ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا...﴾ (عنکبوت: ۵۲/۲۹).

ونزبرو به نقل از سیوطی می‌آورد که نسبت دادن حداقل پنج آیه^۱ به خداوند، مورد اختلاف است (Wansbrough, 1977, p. 14):

- ﴿قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا وَ مَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفِيظٍ﴾ (انعام: ۱۰۴/۶) و ﴿أَفَغَيْرَ اللَّهِ أَبْتَغِي حَكْمًا وَ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلًا...﴾ (انعام: ۱۱۴/۶) که گفته‌های پیامبر اسلام (ص) هستند؛
 - ﴿وَ مَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَ مَا خَلْفَنَا وَ مَا بَيْنَ ذَٰلِكَ وَ مَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا﴾ (مریم: ۶۴/۱۹) که گفته جبرئیل است؛

- ﴿وَ مَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ* وَ إِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُونَ* وَ إِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ﴾ (صافات: ۳۷/۱۶۶-۱۶۴) که سخنان ملائکه است؛

- ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ (فاتحه: ۵/۱) که از جانب بندگان به نظر می‌رسد.

سیوطی اضافه می‌کند که می‌توان در مورد آخر (آیه پنجم سوره فاتحه) و دو مورد اول (آیات ۱۰۴ و ۱۱۴ سوره انعام) به ترتیب فعل امر «قُولُوا» و «قُل» را در تقدیر گرفت؛ درحالی‌که در آیه ۶۴ سوره مریم و آیات سوره صافات نمی‌توان چنین تقدیری در کلام داشت (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۳۹). ونزبرو در ادامه سخن سیوطی اضافه می‌کند که مکانیسم «تقدیر» به طور قطع، تبیین‌کننده حدود ۳۵۰ مورد کاربرد عجیب فعل امر از ریشه «قول» در متن قرآن است (Wansbrough, 1977, p. 14). از این بیان ونزبرو می‌توان دریافت که وی تمام افعال امر به‌کار رفته از ریشه «قول» را اضافی تلقی می‌کند که توسط ابزار «تقدیر» برای ویراست متن افزوده شده‌اند (Wansbrough, 1977, p219).

باید توجه داشت، عبارتی که ونزبرو برای نقل قول از سیوطی در اینجا استفاده می‌کند، رهن است. ونزبرو سخن سیوطی را این چنین نقل می‌کند که «انتساب آیات... به خداوند محل اختلاف است»؛ درحالی‌که سیوطی این بحث را به عنوان تکمله‌ای در نوع دهم کتاب اتقان مطرح می‌کند و عنوان نوع دهم را چنین آورده است: «درباره آنچه از قرآن که بر لسان برخی از صحابه نازل شده است». سیوطی ذیل این نوع، به عنوان تکمله‌ای که به این بحث نزدیک است «آیاتی که در قرآن از لسان غیر خدا وارد شده‌اند» را مورد بحث قرار می‌دهد (رک: سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۳۹). با توجه به این نکته، نقل قول ونزبرو از سیوطی دقیق نیست.

۴. بررسی طبقه‌بندی ونزبرو درباره کارکردهای «قُل» در قرآن

به نظر می‌رسد، ونزبرو تلاش در ارائه یک طبقه‌بندی صوری از ساختارهای «قُل» در قرآن دارد و آنچه وی از «کارکردهای قُل» مد نظر دارد، حداقل در بخشی، راجع به فرم خاص آیات مختلفی است که در آنها از ساختار «قُل» استفاده شده است. بر این اساس، ونزبرو برای ساختار «قُل» چهار کارکرد مختلف ذکر می‌کند؛ اما به هیچ معیاری برای این تقسیم‌بندی اشاره نمی‌کند. مسأله‌ای که اینجا قابل توجه به نظر می‌رسد، این است که تمام اقسامی که ونزبرو به عنوان کارکردهای مختلف ساختار «قُل» ذکر می‌کند، معیار صرفاً «صوری» و غیرمحتوایی ندارند. در این باره می‌توان به قسم سوم و چهارمی که ونزبرو برمی‌شمارد، توجه داشت. برخلاف دو قسم دیگر که فرم خاصی در آنها قابل بازشناسی است، تمایز این دو قسم اخیر، صرفاً محتوایی است؛ زیرا در قسم سوم نمی‌توان فرم خاص و یکسانی را در تمام آیات آیینی و عبادی که با ساختار «قُل» شروع می‌شوند، ردیابی کرد و ملاک جداسازی این

۱. عدد پنج از سیوطی نیست؛ بلکه از ونزبرو است و اشتباه است؛ زیرا تعداد آیات در مجموع هفت آیه است که این هفت آیه در چهار سوره مختلف به‌کار رفته‌اند. منشا اشتباه ونزبرو در شمار آیات نوع ترتیبی است که سیوطی آن‌ها را در اتقان ذکر می‌کند (رک: سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۳۹).

آیات بر اساس محتوای جمله‌ای است که پس از «قُلْ» ذکر می‌شود. در قسم چهارم علی‌رغم اینکه شاید بتوان ملاکی صوری مشخص کرد (مانند استفاده از فعل زمان‌مند متکلم)؛ اما این ملاک برای تمایز تمام آیات این قسم کافی نیست و همچون قسم پیش، صرفاً بر اساس محتوا می‌توان درباره اینکه چه آیاتی مستقیماً قابل انتساب به خداوند هستند و چه آیاتی این ویژگی را ندارند، رأی نهایی صادر کرد. با عطف نظر به این نکته‌گویی، ونزبرو دو کارکرد صوری و دو کارکرد محتوایی را بدون توجه دادن به تفاوت مقسم آنها یا ملاک تقسیم‌شان در کنار یکدیگر قرار می‌دهد.

افزون بر این، با بررسی دقیق کارکردهای چهارگانه‌ای که ونزبرو برای ساختار «قُلْ» ذکر می‌کند، به نظر می‌رسد که نمی‌توان این موارد را تقسیم یکدیگر شمرد و هریک را به عنوان قسمی جداگانه در نظر گرفت. قسم اول در طبقه‌بندی ونزبرو آیاتی هستند که خداوند را در حالت سوم شخص مورد اشاره قرار می‌دهند؛ با این بیان، برخی از آیات این قسم می‌توانند همزمان جزو اقسام دوم، سوم و حتی چهارم باشند؛ زیرا برخی از این آیات، مانند آیه ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ...﴾ (نساء: ۱۷۶ / ۴) از ساختار «يَسْتَفْتُونَكَ» استفاده می‌کنند و خداوند را به صورت سوم شخص ذکر می‌کند، برخی دیگر از آیات، مانند آیه ﴿...قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾ (رعد: ۱۶ / ۱۳)، علاوه بر صورت آیینی و عبادی دارای ذکر خداوند به صورت سوم شخص هستند و مقول قول برخی آیات، مانند آیه ﴿قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا...﴾ (عنکبوت: ۵۲ / ۲۹) به صورت مستقیم از طرف خداوند نیست؛ اما به خداوند به صورت سوم شخص اشاره دارند. چنانکه واضح است، نمی‌توان این موارد را تقسیم یکدیگر در نظر گرفت. همین مسأله درباره اقسام دیگر و نمونه‌های دیگر نیز صدق می‌کند. با این حال، ونزبرو نیز داعیه تقسیم‌بودن این موارد را ندارد و صرفاً، آنها را به عنوان کارکردهای مختلف ساختار «قُلْ» بیان کرده است؛ اما حتی بدون در نظر گرفتن نکات پیشین نیز، این طبقه‌بندی نادقیق و ناقص به نظر می‌رسد؛ زیرا اولاً، مثال‌هایی که ونزبرو در قسم سوم به عنوان دستورالعمل‌های آیینی و عبادی ذکر می‌کند، تماماً در قسم چهارم می‌گنجد و از جهت منطقی قسم سوم باید به عنوان زیر مجموعه‌ای برای قسم چهارم ذکر شود و ثانیاً، این تقسیم‌بندی تمام کارکردهای مرتبط با ساختار «قُلْ» را در نظر نمی‌گیرد.

پس از اینکه واضح شد این تقسیم یک تقسیم‌بندی ثنائی منطقی نیست، بلکه یک تقسیم‌بندی استقرائی است، مسأله دیگری که در این راستا پدید می‌آید، جامعیت و مانعیت این طبقه‌بندی است: آیا این طبقه‌بندی شامل تمام کارکردهای ساختار «قُلْ» در قرآن، و مانع از تمام مواردی است که به کارکرد ساختار «قُلْ» ارتباطی ندارند؟ به نظر می‌رسد، چه از نقطه نظر صوری و چه از نقطه نظر محتوایی، پاسخ منفی است.

۵. ساختار «قُلْ» در قرآن

«قُلْ»، فعل امر مفرد مذکر مخاطب از ریشه (ق/و/ل)، ۳۳۲ مرتبه در قرآن به‌کار رفته است (فؤاد عبدالباقی، ۱۳۶۴، صص ۵۷۱-۵۷۵). اگر سایر افعال امر از این ریشه را نیز مد نظر قرار دهیم، مجموع این عدد به ۳۴۸ می‌رسد. فعل امر جمع مذکر مخاطب به صورت «قُولُوا» ۱۲ مرتبه، مثنای مذکر مخاطب به صورت «قولاً» سه مرتبه و مفرد مؤنث مخاطب به صورت «قولی» تنها یک مرتبه در آیات قرآن به‌کار رفته‌اند. از میان آیاتی که دارای ساختار امری «قُلْ» است، دو فرمان به حضرت نوح (ع) اختصاص دارد (مؤمنون: ۲۳ / ۲۸-۲۹)، یک فرمان به حضرت موسی (ع) (نازعات: ۱۸ / ۷۹) و سایر موارد (۳۲۹ مورد دیگر) خطاب به پیامبر اکرم (ص) است (قراملکی، ۱۳۹۳، ص ۹).

ونزبرو تمام کاربردهای ریشه «قول» در حالت امر را عجیب می‌خواند (رک: 14, Wansbrough, 1977, p. 14) و بر این اساس، احتمال اضافی بودن آن را مطرح می‌کند. در ادامه، با بررسی فرم‌ها و کارکردهای مختلفی که این ساختار در آیات قرآن دارد، تبیین‌های گوناگونی برای استفاده از این ساختار ارائه می‌شود و دیدگاه ونزبرو مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۵-۱. فرم‌های ساختار «قُل» در قرآن

با جمع‌آوری و بررسی تمام آیاتی که ساختار «قُل» در آنها به کار رفته است، می‌توان ۱۴ فرم مختلف را از هم متمایز ساخت. جدول ذیل بر اساس ساختارهای مختلفی که «قُل» تشکیل‌دهنده آنهاست، تنظیم شده است:

ساختار	توضیحات و نمونه آیات
۱ قال (و مشتقات آن)... قُل	این ساختار ساختاری گفت‌وگویی است که کاربرد بسیار وسیعی در آیات قرآن دارد. در این ساختار ابتدا کلمه‌ای از ریشه «قول» یا با معنای مشابه آن می‌آید و پس از آن در مقام پاسخ از عبارت «قُل...» استفاده می‌شود؛ برای نمونه می‌توان به آیات زیر اشاره داشت: ﴿وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ و ﴿أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ...﴾ (بقره: ۸۰/۲ و ۱۴۰) ﴿وَإِنْ تُصِيبُهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ...﴾ (نساء: ۷۸/۴) ﴿وَ أَفْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لِيُؤْمِنُوا بِهَا قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (انعام: ۱۰۹/۶) ﴿وَقَالُوا أءِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا﴾ (اسراء: ۴۹/۱۷ - ۵۰)
۲ قُل + استفهام	+ من از این ساختار ۱۲ مرتبه در آیات قرآنی استفاده شده است. این ساختار بسیار در مناظرات قرآنی مورد استفاده قرار می‌گیرد و یکی از بهترین نمونه‌های کاربرد آن را می‌توان در سوره مؤمنون یافت: ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ * سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَلَا تَتَّقُونَ * قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُوَ يُجِزُّ وَ لَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ * سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾ (مؤمنون: ۸۶/۲۳ - ۸۹) همچنین: ﴿قُلْ مَنْ يُنَجِّبُكُم مِّنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَ خُفْيَةً لَّئِنْ أَنْجَانَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ﴾ (انعام: ۶۳/۶)

<p>﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ فَسَيَقُولُونَ اللَّهُ فَقُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾ (يونس: ۳۱/۱۰)</p>		
<p>۹ آیه از آیات قرآن از این ساختار استفاده می‌کنند. برای نمونه: ﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنْتَى تُؤْفَكُونَ﴾ قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ قُلِ اللَّهُ يَهْدِي لِلْحَقِّ... ﴿ (يونس: ۳۴/۱۰ و ۳۵) ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ...﴾ (زمر: ۹/۳۹)</p>	<p>+ هل</p>	
<p>این ساختار ۳۲ مرتبه در آیات قرآن به کار رفته است. ﴿قُلْ أَ تَحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَ لَنَا أَعْمَالُنَا وَ لَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ﴾ (بقره: ۱۳۹/۲) ﴿قُلْ أَ أَنْبِئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَُم لِلَّذِينَ اتَّقُوا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ...﴾ (آل عمران: ۱۵/۳) ﴿قُلْ أَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَ لَا نَفْعًا...﴾ (مانده: ۷۶/۵)</p>	<p>+ همزه استفهام</p>	
<p>یکی از ساختارهای زیرمجموعه استفهام، ساختار «أرأيت» است که به نظر می‌رسد خود ساختاری مجزا در کاربرد قرآنی است. استفاده از این ساختار در قرآن برای استدلال بر علیه مخاطب از طریق مطرح ساختن یک «امکان معقول» است. برخی مفسران همزه به کار رفته در این استفهام را تقریری (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۹۳) و برخی تعجبی (رک: ابوحیان، ۱۴۲۷، ج ۴، ص ۵۰۷؛ کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۸۹) در نظر گرفته‌اند، و اکثر مفسران کل عبارت را به معنای «آخبرونی» (مرا با خبر سازید) می‌دانند (قرآء، ۱۹۸۰، ج ۱، ص ۳۳۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۸۵). نمونه‌های کاربرد این ساختار را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد:</p> <p>﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللَّهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللَّهِ تَدْعُونَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (انعام: ۴۰/۶) ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ جَعَلَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ اللَّيْلَ سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَنْ إِلَهُ غَيْرَ اللَّهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ...﴾ (قصص: ۷۱/۲۸)</p>		

<p>﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَاوَاتِ أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْهُ...﴾ (فاطر: ۳۵ / ۴۰)</p> <p>﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَ شَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَىٰ مِثْلِهِ فَأَمَنْ وَ اسْتَكْبَرْتُمْ...﴾ (احقاف: ۴۶ / ۱۰)</p>			
<p>این ساختار ۱۰ مرتبه در قرآن به کار رفته است. برخی نمونه‌های آن عبارتند از:</p> <p>﴿أَوْ لَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ...﴾ (آل عمران: ۱۶۵ / ۳)</p> <p>﴿قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىٰ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِّنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ أَوْ يَلْسِكُمْ شَيْعًا وَيُذِيقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ...﴾ (انعام: ۶۵ / ۶)</p> <p>﴿قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ * قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ (ملک: ۶۷ / ۲۳-۲۴)</p>		<p>قل + هو</p>	<p>۳</p>
<p>در این ساختار پس از «قُل» افعال گوناگونی از جمله فعل ماضی، مضارع و امر ذکر می‌شوند. کاربرد این ساختار در آیات قرآن بسیار زیاد است.</p> <p>﴿قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (بقره: ۹۳ / ۲)</p> <p>﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ...﴾ (آل عمران: ۳۲ / ۳)</p> <p>﴿قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ عَلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ...﴾ (آل عمران: ۸۴ / ۳)</p> <p>﴿قُلْ فَاتُوا بِالْتَّوْرَةِ فَآتَلُّوْهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (آل عمران: ۹۳ / ۳)</p> <p>﴿قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَ الطَّيِّبُ وَ لَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ...﴾ (مائده: ۱۰۰ / ۵)</p> <p>﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِّبِينَ﴾ (انعام: ۱۱ / ۶)</p> <p>﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ...﴾ (نحل: ۱۰۲ / ۱۶)</p>		<p>قل + فعل</p>	<p>۴</p>
<p>﴿قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ...﴾ (آل عمران: ۷۳ / ۳)</p> <p>﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحْيَايَ وَ مَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (انعام: ۱۶۲ / ۶)</p> <p>﴿قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ...﴾ (اعراف: ۲۸ / ۷)</p> <p>﴿قُلْ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾ (يونس: ۶۹ / ۱۰)</p> <p>﴿قُلْ إِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَ يَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ﴾ (رعد: ۲۷ / ۱۳)</p>		<p>قل + إن</p>	<p>۵</p>
<p>آیات در بر دارنده این ساختار به دو دسته قابل تقسیم‌اند: آیاتی که در آنها جار و مجرور پس از «قُل» متعلق به خود فعل «قُل» است و مواردی که چنین نیست. نمونه‌های دسته نخست:</p> <p>﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَ تُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَ بِئْسَ الْمِهَادُ﴾ (آل عمران: ۱۲ / ۳)</p> <p>﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَىٰ إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِيَكُمْ خَيْرًا مِّمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَ يَغْفِرَ لَكُمْ...﴾ (انفال: ۷۰ / ۸)</p>		<p>قل + لام جازه</p>	<p>۶</p>

<p>﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ...﴾ (ابراهیم: ۳۱/۱۴) ﴿وَقُلْ لِعِبَادِيَ يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...﴾ (اسراء: ۵۳/۱۷) ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ...﴾ (نور: ۳۰/۲۴) نمونه‌های دسته دوم: ﴿قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلْ لِلَّهِ...﴾ (انعام: ۱۲/۶) ﴿قُلْ لِمَنْ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (مؤمنون: ۸۴/۲۳)</p>	
<p>۱۵ مورد از کاربرد ساختار «قُلْ» در قرآن این چنین است که برخی مثال‌های آن پیش‌تر گذشت و نظیر: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ...﴾ (بقره: ۱۸۹/۲) ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي...﴾ (اسراء: ۸۵/۱۷)</p>	<p>۷ یَسْأَلُونَكَ... قُلْ</p>
<p>این ساختار ۱۶ مرتبه در قرآن به کار رفته است: ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ...﴾ (آل عمران: ۶۴/۳) ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ حَتَّى تُقِيمُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ...﴾ (مانده: ۶۸/۵) ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ...﴾ (یونس: ۱۰۸/۱۰) ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِنْ زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَتَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (جمعه: ۶/۶۲)</p>	<p>۸ قل + حرف ندای «یا»</p>
<p>این ساختار تنها ۲ مرتبه در آیات قرآن به کار برده شده است: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ...﴾ (سبأ: ۳۴/۳) ﴿زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ...﴾ (تغابن: ۷/۶۴)</p>	<p>۹ قل + بلی</p>
<p>از این ساختار ۷ مرتبه در قرآن استفاده شده است و کارکردی استدلالی و جدلی دارد: ﴿قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ...﴾ (انعام: ۵۸/۶) ﴿قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا لَابْتَغَوْا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا﴾ (اسراء: ۴۲/۱۷) ﴿قُلْ لَوْ أَنَّكُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ...﴾ (اسراء: ۱۰۰/۱۷)</p>	<p>۱۰ قل + حرف شرط + لو</p>

<p>این ساختار ۹ بار در قرآن به کار رفته است و کارکرد آن استدلالی است:</p> <p>﴿قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَتَّعُوا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (بقره: ۹۴/۲)</p> <p>﴿قُلْ إِنْ تَحْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمُهُ اللَّهُ...﴾ (آل عمران: ۳/۲۹)</p> <p>﴿قُلْ إِنْ صَلَلْتُ فَأِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنْ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي...﴾ (سبأ: ۵۰/۳۴)</p>	<p>+ إن</p>	
<p>این ساختار ۹ مرتبه در قرآن به کار رفته است. برخی مثال‌های آن:</p> <p>﴿وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ...﴾ (اسراء: ۸۰/۱۷)</p> <p>﴿قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيئِي مَا يُوعَدُونَ﴾، ﴿وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ و ﴿وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾ (مؤمنون: ۸۴/۲۳، ۹۷ و ۱۱۸)</p>	<p>قل + رَبِّ</p>	<p>۱۱</p>
<p>از این ساختار ۳ نمونه می‌توان در قرآن یافت:</p> <p>﴿...وَإِنْ تُصِيبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَا لَهُمْ لَهْؤُاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا﴾ (نساء: ۷۸/۴)</p> <p>﴿قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا﴾ (اسراء: ۸۴/۱۷)</p> <p>﴿قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى﴾ (طه: ۱۳۵/۲۰)</p>	<p>قل + كُلُّ</p>	<p>۱۲</p>
<p>این ساختار تنها یک مرتبه در قرآن به کار رفته است:</p> <p>﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾ (مؤمنون: ۸۹/۲۳)</p>	<p>قل + أَنَّى</p>	<p>۱۳</p>
<p>این ساختار در ۱۵ آیه از آیات قرآن به کار رفته است، نظیر:</p> <p>﴿قُلِ اللَّهُ يُنَجِّبُكُم مِّنْهَا وَمِنْ كُلِّ كُزْبٍ ثُمَّ أَنْتُمْ مُشْرِكُونَ﴾ (انعام: ۶۴/۶)</p> <p>﴿وَإِذَا أَدْفَنَّا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ صَرَاءٍ مَسْتَهْمٍ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا...﴾ (یونس: ۲۱/۱۰)</p> <p>﴿قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدُوا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾ (یونس: ۳۴/۱۰)</p> <p>﴿قُلِ اللَّهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (جاثیه: ۲۶/۴۵)</p>	<p>قل + الله</p>	<p>۱۴</p>

باید توجه داشت که ملاک تمایز این ۱۴ دسته از یکدیگر، ساختاری است که فعل «قُل» در آنها مورد استفاده قرار گرفته است و به همین جهت، ممکن است در برخی آیات، شاهد استفاده از دو یا چند ساختار از میان ساختارهای مذکور باشیم. برای نمونه، می‌توان به آیه ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْ لَا فَصَّلَتْ آيَاتُهُ أَعْجَمِيًّا وَعَرَبِيًّا قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاء...﴾ (فصلت: ۴۱/۴۴) اشاره داشت که در آن از ساختارهای شماره یک و سه استفاده شده است.

۵-۲. کارکردهای ساختار «قُلْ» در قرآن کریم

و نزبرو چهار کارکرد مختلف برای ساختار «قُلْ» در قرآن بر شمرده است. از میان کارکردهای مورد اشاره و نزبرو، مورد نخست (اشاره به خداوند در حالت سوم شخص) را به سختی می‌توان کارکرد ساختار «قُلْ» دانست؛ زیرا همانطور که و نزبرو نیز اشاره می‌کند (رک: Wansbrough, 1977, p.14)، بیشتر اشارات قرآن به خداوند در حالت سوم شخص، بدون استفاده از فعل «قُلْ» صورت می‌گیرد و همین امر به تنهایی نشان‌دهنده این است که «قُلْ» در اینجا ارزش صوری یا معنایی فراتری از صرف اشاره به خداوند در حالت سوم شخص دارد. با این حال، سه کارکرد دیگری که مورد اشاره و نزبرو است، می‌توانند به عنوان کارکردهای «قُلْ» در نظر گرفته شوند؛ اگرچه با بررسی ساختار «قُلْ» در قرآن می‌توان دریافت که نه تنها کارکردهای «قُلْ» محدود به این موارد نیست؛ بلکه کارکرد اصلی و اولی آن، بیان گفت‌وگو است که می‌تواند در جهت نقد و به چالش کشیدن باورهای مخاطبان یا مناظره و... استفاده شود، ولی و نزبرو نسبت به آن بی‌توجه است. با بررسی آیات مختلفی که از ساختار «قُلْ» استفاده کرده‌اند، می‌توان کارکردهای ذیل را برای این ساختار بر شمرد:

۵-۲-۱. گفت‌وگو: گفت‌وگو اصلی‌ترین کارکرد ساختار «قُلْ» در قرآن است؛ به نحوی که حتی می‌توان تمام کارکردهای دیگر را زیرمجموعه آن تعریف کرد. در این راستا، برخی محققان با تحلیل آیات مشتمل بر ساختار «قُلْ» چنین نتیجه گرفته‌اند که این ساختار فضایی برای گفتگوی نزدیک میان انسان و خداوند ترسیم می‌کند (قراملکی، ۱۳۹۳، ص ۱۶).

از ساختار گفت‌وگویی «قُلْ» جهت نقد، مناظره، سؤال و جواب، توصیه و نیایش در قرآن استفاده می‌شود. بیشتر فرم‌های ساختار «قُلْ» در قرآن با نقد و مناظره ارتباط دارند. چنین کارکردی حداقل از آیات مرتبط با فرم‌های شماره ۱، ۲، ۳، ۱۰، ۱۲ و ۱۳ در جدول پیشین واضح به نظر می‌رسد. در این زمینه آیات مرتبط با فرم شماره ۱ در جدول پیشین، صریح‌ترین بیان را در این رابطه دارند. در این آیات، ابتدا قول مخالفان نقل می‌شود و در ادامه، با استفاده از ساختار «قُلْ»، پاسخ آنها بیان می‌شود.

یکی از نکات دقیقی که می‌توان با بررسی آیات دربردارنده «قُلْ» برداشت کرد، این است که گرچه قول دیگران صریحاً در تمام این آیات نقل نشده است؛ اما صرف استفاده از ساختار «قُلْ»، این را می‌رساند که آنچه مقول «قُلْ» است، در پاسخ قولی دیگر بیان می‌گردد. عالمان بلاغت از اسلوبی تحت عنوان استیناف بیانی یاد می‌کنند که آن را از مواضع فصل در جملات بر شمرده و آن را «شبه کمال اتصال» نیز می‌نامند (رک: تفتازانی، ۱۴۳۴، ص ۴۳۹). اگر جمله نخست در مقام یک سؤال یا مقتضی یک سؤال باشد و جمله دوم با پاسخ به آن سؤال مقدر جمله اول را تکمیل کند، عالمان بلاغت جمله دوم را مستأنفه یا استیناف می‌نامند (رک: تفتازانی، ۱۴۳۴، ص ۴۴۷؛ سکاکی، ۱۴۰۷، ص ۲۵۲؛ خطیب قزوینی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۲۰). به تعبیر ساده، استیناف بیانی پاسخ به سؤال مقدر است که به جهت تفاوت با استیناف نحوی با قید «بیانی» از آن یاد می‌کنند و ظاهراً آغاز این نام‌گذاری از ابن هشام است (رک: ابن هشام، بی‌تا، ص ۴۴۱). البته، اهل بلاغت برای استیناف بیانی اقسام مختلفی ذکر کرده‌اند (برای مطالعه بیشتر، رک: تفتازانی، ۱۴۳۴، صص ۴۴۷-۴۵۱). سکاکی در تعریف استیناف بیانی، وقوع جمله اول در مقام سؤال را لازم نمی‌شمارد، بلکه مطابق دیدگاه او، فحوای جمله نخست «مانند مورد سؤال» است (سکاکی، ۱۴۰۷، ص ۲۵۲). مثالی که برای استیناف بیانی ذکر کرده‌اند، آیه ﴿...قَالُوا سَلَاماً قَالَ سَلَامٌ...﴾ (هود: ۶۹/۱۱) است. پس از سخن ملائکه که به ابراهیم (ع) درود فرستادند، این سؤال پدید می‌آید که ابراهیم در پاسخ چه گفت؟ عبارتی که در ادامه می‌آید؛ یعنی «قَالَ سَلَامٌ» جمله مستأنفه و پاسخ به این سؤال است. مفسران بسیاری از آیاتی که فعلی از ریشه (ق/و/ل) را دربردارند، استیناف بیانی در نظر گرفته‌اند (رک: زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۸۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۰۴؛ ابن عجبیه، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۳۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۳۰؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۳۶؛ زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲۳، ص ۸۲؛ درویش، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۴۹۳). با این حال، درباره فعل امری «قُلْ» برخی مفسران تنها ذیل معدودی از آیات به استیناف

بیانی تصریح کرده‌اند (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲۰، ص ۵۳؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲۴، صص ۳۳ و ۳۶)، و هیچ‌کدام این تبیین را به تمام آیات دربردارنده این ساختار تعمیم نداده‌اند؛ درحالی‌که با بیان پیشین می‌توان تمام کارکردهای ساختار «قُل» در قرآن را استیناف بیانی در نظر گرفت و کاربرد آن را این‌گونه تبیین کرد که با استفاده از این ساختار، فضایی برای گفت‌وگو در جهت اهداف خاصی چون نقد، سؤال و جواب، توصیه یا نیایش ترسیم می‌گردد و ضمن ارائه پاسخ به قول مخالف هنگام وقوع مورد شک یا سؤال، آیه از تصریح به آن بی‌نیاز می‌شود.

۲-۲-۵. بیان احکام و توصیه‌های اخلاقی: ونزبرو ذیل دسته دوم (جواب به یستلونک) به احکام فقهی اشاره می‌کند، اما باید توجه داشت که ارائه احکام با این ساختار، تنها در فرم «یستلونک» صورت نمی‌گیرد؛ بلکه گاه بدون ذکر سؤال حکم مسأله بیان می‌شود. چنین پدیده‌ای با توجه به تبیینی که در بخش پیشین برای ساختار «قُل» ذکر شد، طبیعی به نظر می‌رسد. نمونه‌هایی از این کاربرد را می‌توان در آیات زیر جستجو کرد:

- ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ بَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ...﴾ * وَ قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَرِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا... ﴿ (نور: ۲۴/۳۰-۳۱)؛

- ﴿...﴾ وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا ﴿ (اسراء: ۱۷/۲۴)؛

- ﴿قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ...﴾ ﴿ (مانده: ۵/۱۰۰).

آخرین نمونه به‌طور خاص، بیش از سایر موارد وافی به مقصود است؛ زیرا در عین حال که بیان‌کننده یک اصل کلی اخلاقی است، می‌توان آن را بدون ساختار «قُل» نیز خوانش کرد و در صورت نبود این ساختار نیز، مشکل معناشناختی برای آیه ایجاد نمی‌شود. این امر نشان می‌دهد که استفاده از ساختار «قُل» در این آیه، شیوه خاصی از بیان است که ارزش افزوده‌ای نسبت به نبود آن دارد و این ارزش افزوده، بر اساس مطلب پیش‌گفته (در بخش گفت‌وگو) به خوبی قابل تبیین است.

۳-۲-۵. تأکید بر الهی بودن پیام: یکی از وجوهی که برخی مفسران در تبیین ساختار «قُل» ذکر کرده‌اند، «تأکید بر الهی بودن پیام» است و اینکه پیامبر اکرم (ص) جز واسطه‌ای از جانب خداوند نیست (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۵، ص ۷۸؛ طنطاوی، ۱۹۹۷، ج ۵، ص ۲۱۳). فخر رازی اشاره می‌کند که کاربرد «قُل» بیانگر این است که پیامبر اسلام (ص) فرستاده‌ای از جانب خداوند است و هر زمان که از «قُل» استفاده می‌شود، مانند منشور جدیدی در ثبوت رسالت اوست (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۲۵). این تأکید به نوعی دیگر مورد اشاره ونزبرو نیز هست، زیرا وی ساختار «قُل» را بی‌نیازکننده از ساختار «فرستاده» یا «بیان فرمان» که در آنها به فرستاده شدن شخص حامل پیام تصریح می‌شود، در نظر می‌گیرد (رک: Wansbrough, 1977, p. 13).

۴-۲-۵. اهمیت مطلب مقول «قُل»: از وجوه دیگری که برخی مفسران برای کارکرد ساختار «قُل» در قرآن برشمرده‌اند، این است که استفاده از این ساختار جهت عنایت‌دادن و ایجاد اهتمام نسبت به مطلبی است که پس از آن می‌آید (رک: ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۴۲؛ همچنین، درباره تکرار «قُل» رک: قرشی، ۱۳۷۷، ج ۱۱، ص ۲۶۹)؛ زیرا ابلاغ تمام قرآن به پیامبر اکرم (ص) امر شده است. از این رو، وقتی به امر به ابلاغ تصریح می‌شود، حکایت از اهمیت مطلبی است که پس از آن می‌آید (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۰۹).

۵-۲-۵. خطاب تشریف: برخی از دانشمندان علوم قرآنی یکی از وجوه اعجاز‌آمیز خطاب‌های قرآنی را خطاب تشریف یا بزرگداشت امت اسلامی ذکر می‌کنند و مصداق این خطاب را استفاده از ساختار «قُل» می‌دانند؛ اگرچه مصداق‌های دیگری نیز برای این خطاب برشمرده‌اند. مطابق دیدگاه ایشان، این نوعی بزرگداشت برای امت اسلامی است که مستقیماً مورد خطاب خداوند واقع

شود (رک: سیوطی، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۷). به گفته زرکشی، فصیح نیست که رسول بگوید: شخصی که مرا فرستاد، گفت: «چنین بگو» و علاوه بر این، نمی توان «قُل» را از آیات حذف کرد. با توجه به این دو نکته، زرکشی نتیجه می گیرد که باقی ماندن «قُل» در آیات مراد خداوند بوده و ناگزیر فایده ای در برداشته که این فایده به نظر زرکشی خطاب مستقیم و بدون واسطه است (رک: زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۲، صص ۳۷۲ و ۳۷۳). آیه ﴿قُلْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ مَا أُنزِلَ عَلَيْنَا وَ مَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَ إِسْمَاعِيلَ وَ إِسْحَاقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ مَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَ عِيسَىٰ وَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (آل عمران: ۸۴/۳) از نمونه های این خطاب است.

۵-۲-۶. تثبیت پیامبر اسلام (ص): یکی از دیدگاه های دیگری که در تبیین ساختار «قُل» ذکر شده است، استوار ساختن پیامبر اسلام (ص) از ناحیه خداوند است (خطیب، ۱۴۲۴، ج ۴، ص ۱۴۶). مراد از این تثبیت، تقویت روحی و روانی پیامبر (ص) در برابر فشارها و تردیدافکنی های مخالفان است. هنگامی که خداوند مستقیماً به پیامبر (ص) امر می کند که «بگو»، در واقع هم محتوای پاسخ را به او تلقین می کند و هم به او اطمینان می بخشد که در این رسالت تنها نیست و کلام او متکی به وحی الهی است. این امر، تردید و تزلزل را از پیامبر (ص) زدوده و او را در ابلاغ پیام الهی مصمم تر می سازد.

۶. نقد دیدگاه ونزبرو درباره اضافی بودن «قُل»

ونزبرو اشاره می کند که می توان ساختار «قُل» را در قرآن به عنوان افزونه ای ویراستی تلقی کرد و ظاهراً این دیدگاه را می پذیرد (رک: Wansbrough, 1977, p. 14). اگر حتی صرفاً از زاویه بررسی ادبی، این دیدگاه را مورد ارزیابی قرار دهیم، با توجه به آیتی که از ساختار «قُل» استفاده می کنند، دیدگاه ونزبرو در این خصوص دارای خلأ تبیینی است و نمی تواند مسائل متعددی را در این خصوص پاسخ دهد. در ذیل به چند مسأله درباره کاربردهای مختلف ساختار «قُل» که این دیدگاه نمی تواند تبیینی برای آنها ارائه کند، اشاره می شود:

۶-۱. حذف «قُل» بدون پیامد معناساختی

اگر «قُل» افزونه ای ویراستی تلقی شود، لازم است که حذف آن در تمام آیات موجب فاسدشدن معنا یا تخاطب گردد. با این حال، دسته ای از آیات وجود دارند که در صورت حذف ساختار «قُل» از آیه، فساد در آنها پدیدار نمی شود. این امر نشان می دهد که وجود ساختار «قُل» در این آیات به سبب غرض دیگری در مقام ارتباط است، نه جهت تصحیح مشکلی در خود آیه. از جمله این آیات می توان به آیه ﴿قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ أَهْدَىٰ سَبِيلًا﴾ (اسراء: ۸۴/۱۷) اشاره داشت. حذف «قُل» در این آیه، مشکلی برای ساختار صرفی، نحوی یا معنایی آن ایجاد نمی کند و بدون ذکر «قُل» نیز، همچنان قابل انتساب به خداوند است. همچنین، این امکان فراهم بود که به جای ساختار «قُل» از حروف ربط دیگری مانند حروف تفریع یا اضراب استفاده کند. برخی مفسران این آیه را پاسخ به اعتراض مقدر در نظر گرفته اند؛ گویی پس از تفاوت گذاشتن بین مؤمنان و ظالمان در دریافت شفاء و رحمت از وحی، شخصی اعتراض کرده است که در صورت برابری، غرض رسالت بهتر صورت می پذیرفت و این آیه در مقام پاسخ از این اعتراض برآمده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۱۹۳).

آیات دیگری که می توان از این قبیل دانست، عبارتند از:

- ﴿قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا﴾ (اسراء: ۸۸/۱۷)

- ﴿وَلَوْ أَنَا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِّن قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِن قَبْلِ أَنْ نَذَلَّ وَنَحْزَى * قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٍ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنِ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى﴾ (طه: ۲۰ / ۱۳۴-۱۳۵)؛
 - ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ﴾ (روم: ۳۰ / ۴۲).

۶-۲. وابستگی افزونگی «قُل» به سایر اجزای آیه

اگر «قُل» در تمام آیات افزونه‌ای ویراستی تلقی شود، در برخی از آیات این مشکل پدید می‌آید که نمی‌توان «قُل» را بدون در نظر گرفتن متعلقات آن اضافی در نظر گرفت و در نتیجه، اگر «قُل» زائد باشد، لازم می‌آید که بخش دیگری از آیه نیز زائد باشد. آیات زیر نمونه‌هایی از این دسته‌اند:

- ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَعْلَبُونَ وَ تُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَ بُئِسَ الْمِهَادُ﴾ (آل عمران: ۱۲ / ۳)؛
 - ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرَضَ عَنْهُمْ وَ عَظَّمَهُمْ وَ قُلْ لَهُمْ فِي أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا﴾ (نساء: ۶۳ / ۴)؛
 - ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْأَوَّلِينَ﴾ (انفال: ۳۸ / ۸)؛
 - ﴿وَ قُلْ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ اَعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَاتِبِكُمْ إِنَّا عَامِلُونَ﴾ (هود: ۱۲۱ / ۱۱)؛
 - ﴿... وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾ (اسراء: ۲۳ / ۱۷)؛
 - ﴿وَ قُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا﴾ (اسراء: ۵۳ / ۱۷).
 در تمام آیات پیش‌گفته، در صورت اضافی‌بودن ساختار «قُل»، بخش‌های مرتبط با آن، یعنی جار و مجرورهای که به آن تعلق دارند یا مفعول مطلق آن نیز، اضافی خواهند بود.

۶-۳. استفاده از ساختار «قُل» به صورت مکرر در یک یا چند آیه

در برخی از آیات قرآن، از ساختار «قُل» به صورت مکرر استفاده شده است. اگر «قُل» در این آیات به عنوان افزونه‌ای ویراستی اضافه شده بود، وجود یک مصداق از آن کفایت می‌کرد و نیاز به تکرار آن نبود؛ زیرا امکان استفاده از حروف ربط دیگر وجود داشت. آیات زیر نمونه‌هایی از این دسته هستند:

- ﴿قُلْ هُوَ الَّذِي أَنشَأَكُمْ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ * قُلْ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ (ملک: ۲۳-۲۴ / ۶۷)؛
 - ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَ يُغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ * قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ﴾ (آل عمران: ۳۱-۳۲ / ۳)؛
 - ﴿قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعْ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ صَلَّيْتُ إِذَا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ * قُلْ إِنِّي عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّي وَ كَذَّبْتُمْ بِهِ مَا عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ يَقْضُ الْحَقَّ وَ هُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ * قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقَضَيْتُ الْأَمْرَ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِالظَّالِمِينَ﴾ (انعام: ۵۶-۵۸ / ۶).

۶-۴. جایگاه «قُل» در آیات

ساختار «قُل» در آیات قرآن، در دو جایگاه مختلف به‌ار رفته است: گاه در ابتدای آیات و گاه در میان آیات. مسأله‌ای که با فرض اضافی‌بودن «قُل» ایجاد می‌شود، این است که چرا «قُل» در چنین جایگاهی از آیات قرار دارد؛ درحالی‌که می‌توانست در جای دیگری

قرار بگیرد. برای مثال، در آیه ﴿وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ (بقره: ۱۱۱/۲)، به جای اینکه «قُلْ» پس از جمله «تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ» ذکر شود، می‌توانست پیش از آن بیاید و ساختار آیه به این نحو صورت‌بندی شود: «قُلْ تِلْكَ أَمَانِيُّكُمْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»؛ اما چه دلیلی وجود دارد که «قُلْ» در جایگاه کنونی خود قرار دارد؟ طبق فرضی که ونزبرو مطرح می‌کند، هیچ معیاری برای تمایز جایگاه «قُلْ» قابل ذکر نیست؛ زیرا مطابق این فرض، توزیع این ساختار در آیات قرآن کریم به نحو تصادفی و بدون ضابطه خواهد بود، نه یک فعالیت هدفمند در مقام ارتباط. با توجه به تمام این شواهد، دیدگاهی که ونزبرو در تبیین ساختار «قُلْ» در قرآن ذکر می‌کند، با چالش جدی روبرو خواهد شد؛ زیرا با فرض اضافی بودن «قُلْ» در تمام آیات قرآن، موارد بسیاری از کاربرد این ساختار در قرآن قابل تبیین نیستند و تنها می‌توان نحوه شکل‌گیری ساختار آنها را بر اساس تصادف یا اتفاق در نظر گرفت؛ فرضی که با در نظر گرفتن کاربردهای قرآنی موجه نیست.

نتیجه‌گیری

ونزبرو چهار کارکرد مختلف برای ساختار «قُلْ» در قرآن کریم ذکر می‌کند که مهم‌ترین این کارکردها به عقیده او، آغاز عباراتی است که نمی‌توانند به خدا نسبت داده شوند. همچنین، ونزبرو این احتمال را ارائه می‌کند که ساختار «قُلْ» افزونه‌ای ویراستی در قرآن باشد که در مواضع مشکل‌ساز اضافه شده است. با بررسی تمام آیات دربردارنده فعل «قُلْ»، می‌توان دریافت که این ساختار، با ۱۴ فرم مختلف، کارکردهای بسیار بیشتری از آنچه مورد اشاره ونزبرو است، دارد و کارکرد اصلی آن، ایجاد فضای گفت‌وگو است که ونزبرو نسبت به آن کاملاً بی‌توجه است. کارکردهای دیگری که برای این ساختار قابل ذکر است، عبارتند از: بیان احکام و توصیه‌های اخلاقی، تأکید بر الهی بودن پیام، اهمیت مطلب مقول «قُلْ»، خطاب تشریف و تثبیت پیامبر اکرم (ص). همچنین، با در نظر گرفتن کاربردهای گوناگون ساختار «قُلْ» در قرآن، فرض ونزبرو مبنی بر اضافی بودن ساختار «قُلْ» در قرآن با چالش بسیار جدی روبرو خواهد شد و قادر نخواهد بود که تبیین مناسبی برای بسیاری از آیات دربردارنده این ساختار ارائه دهد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- آلوسی، محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰). التحریر و التئور. مؤسسة التاریخ.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۹). البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید. نشر حسن عباس زکی.
- ابن هشام، جمال‌الدین. (بی‌تا). مغنی اللیب عن کتب الاعاریب. المكتبة العصرية.
- ابوحیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۷). البحر المحیط فی التفسیر. دار الفکر.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- تفتازانی، مسعود بن عمر. (۱۴۳۴). المطول. دار الکتب العلمیة.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴). التفسیر القرآنی للقرآن. دار الفکر العربی.
- خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمان. (بی‌تا). ایضاح البلاغة. دار الکتب العلمیة.
- درویش، محی‌الدین. (۱۴۱۵). اعراب القرآن و بیانه. دار الارشاد.
- زحیلی، وهبة بن مصطفى. (۱۴۱۸). التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج. دار الفکر المعاصر.
- زرکشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۱۰). البرهان فی علوم القرآن. دار المعرفة.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- سکاکی، سراج‌الدین یوسف بن ابی‌بکر. (۱۴۰۷). مفتاح العلوم. دار الکتب العلمیة.

- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (بی تا). معترك الأقران. دار الفكر العربی.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۲۱). الإتقان فی علوم القرآن. دار الکتاب العربی.
- شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴). فتح القدير. دار ابن کثیر.
- طالقانی، سید محمود. (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. دفتر انتشارات اسلامی.
- طنطاوی، سید محمد. (۱۹۹۷). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. دار نهضة مصر.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- فراء، ابوزکریا یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰). معانی القرآن. دار المصریة.
- فؤاد عبدالباقی، محمد. (۱۳۶۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. دار الکتب المصریة.
- قارملکی، احد فرامرز. (۱۳۹۳). تجلی خدای گفتگو در کاربرد قرآنی «قُلْ». نشریه پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۲(۲)، ۹-۲۳.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث. بنیاد بعثت.
- کاشانی، ملافتح الله. (۱۴۲۳). زیادة التفاسیر. بنیاد معارف اسلامی.

References

The Holy Quran.

- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf. (2006). *Al-Bahr al-Muhit fi al-Tafsir* [The Surrounding Ocean in Exegesis]. Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Al-Farra', Abu Zakariyya Yahya ibn Ziyad. (1980). *Ma'ani al-Qur'an* [The Meanings of the Quran]. Dar al-Misriyya. [in Arabic]
- Alousi, Mahmud ibn Abd Allah al-Alusi. (1995). *Rouh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim* [The Spirit of Meanings in the Exegesis of the Great Quran]. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Arabic]
- Al-Sakaki, Siraj al-Din Yusuf ibn Abi Bakr. (1987). *Miftah al-'Ulum* [The Key to the Sciences]. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Arabic]
- Al-Suyouti, Abd al-Rahman ibn Abi Bakr al-Suyuti. (2000). *Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an* [The Perfection in the Sciences of the Quran]. Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
- Al-Suyouti, Abd al-Rahman ibn Abi Bakr al-Suyuti. (n.d.). *Mu'tarak al-Aqran* [The Arena of Peers]. Dar al-Fikr al-Arabi. [in Arabic]
- Al-Zarkashi, Muhammad ibn Abd Allah al-Zarkashi. (1990). *Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an* [The Proof in the Sciences of the Quran]. Dar al-Ma'rifa. [in Arabic]
- Al-Zuhayli, Wahbah ibn Mustafa al-Zuhayli. (1998). *Al-Tafsir al-Munir fi al-'Aqida wa al-Shari'a wa al-Manhaj* [The Illuminating Exegesis in Creed, Law, and Method]. Dar al-Fikr al-Mu'asir. [in Arabic]
- Baydawi, Abd Allah ibn Umar al-Baydawi. (1998). *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil* [The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation]. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Berg Herbert. (1977). *Implications of and Opposition to the Methods and Theories of John Wansbrough*, Within Method and Theory in the Study of Religion, Walter De Gruyter, Berlin. [in Arabic]
- Darwish, Muhyi al-Din al-Darwish. (1994). *I'rab al-Qur'an wa Bayanuh* [The Grammatical Analysis of the Quran and its Exposition]. Dar al-Irshad. [in Arabic]
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Umar Fakhr al-Din al-Razi. (1999). *Mafatih al-Ghayb* [The Keys to the Unseen]. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Fu'ad 'Abd al-Baqi, Muhammad Fu'ad Abd al-Baqi. (1985). *Al-Mu'jam al-Mufahras li-Alfaz al-Qur'an al-Karim* [The Indexed Dictionary of the Words of the Holy Quran]. *Dar al-Kutub al-Misriyya*. [in Arabic]
- Fürst Walter, Heilsgeschichte. (1995). In: *Lexikon Für Theologie Und Kirche*, Ed. Walter Kasper, Herder 12. [in Arabic]
- Graham, William A. (1980). *Review of Quranic Studies: Sources of Scriptural Interpretation by John Wansbrough*, Journal of the American Oriental Society, 100(2), pp. 137-141. [in Arabic]
- Ibn 'Ajiba, Ahmad ibn Muhammad ibn Ajiba. (1999). *Al-Bahr al-Madid fi Tafsir al-Qur'an al-Majid* [The Vast Ocean in the Exegesis of the Glorious Quran]. Hassan Abbas Zaki Publishing. [in Arabic]

- Ibn 'Ashour, Muhammad al-Tahir ibn Ashur. (2000). *Al-Tahrir wa al-Tanwir* [Liberation and Enlightenment]. Mu'assasat al-Tarikh. [in Arabic]
- Ibn Hisham, Jamal al-Din Abd Allah ibn Hisham al-Ansari. (n.d.). *Mughni al-Labib 'an Kutub al-A'arib* [The Adept's Sufficiency Regarding the Books of Grammatical Analysis]. Al-Maktaba al-Asriyya. [in Arabic]
- Kashani, Mulla Fath Allah al-Kashani. (2002). *Zubdat al-Tafasir* [The Best of Exegeses]. Bunyad-e Ma'aref-e Islami. [in Arabic]
- Khatib al-Qazwini, Muhammad ibn Abd al-Rahman al-Qazwini. (n.d.). *Idah al-Balagha* [Elucidation of Rhetoric]. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Arabic]
- Khatib, Abd al-Karim al-Khatib. (2003). *Al-Tafsir al-Qur'ani lil-Qur'an* [The Quranic Exegesis of the Quran]. Dar al-Fikr al-Arabi. [in Arabic]
- Qaramaleki, Ahmad Faramarz. (2014). *The Manifestation of the God of Dialogue in the Quranic Usage of 'Qul'*. Journal of Interpretation and Quranic Language, 2(2), 9-23. [in Persian].
- Qureshi, Sayyid Ali Akbar Qureshi. (1998). *Tafsir Ahsan al-Hadith* [The Best of Narrations Commentary]. Bunyad-e Be'that. [in Persian].
- Shawkani, Muhammad ibn Ali al-Shawkani. (1994). *Fath al-Qadir* [The Opening by the Omnipotent]. Dar Ibn Kathir. [in Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn Tabataba'i. (1997). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* [The Balance in the Interpretation of the Quran]. Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Taftazani, Masud ibn Umar al-Taftazani. (2013). *Al-Mutawwal* [The Lengthy Work]. Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [in Arabic]
- Taleqani, Sayyid Mahmud Taleqani. (1983). *Partovi az Qur'an* [A Ray from the Quran]. Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [in Persian].
- Tantawi, Sayyid Muhammad al-Tantawi. (1997). *Al-Tafsir al-Wasit lil-Qur'an al-Karim* [The Intermediate Commentary on the Holy Quran]. Dar Nahdat Misr. [in Arabic]
- Ullendorff, Edward. (1977). *Quranic Studies Sources and Methods of Scriptural Interpretation by John Wansbrough Review*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 3 (40), pp. 609-612. [in Arabic]
- Wansbrough John. (2004). *Quranic Studies; Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Foreword, Translations and Expanded Notes by Andrew Rippin, Prometheus Books, New York Berg. [in Arabic]
- Zamakhshari, Mahmud ibn Umar al-Zamakhshari. (1987). *Al-Kashaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil* [The Unveiler of the Truths of the Obscurities of Revelation]. Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]